

(Əvvəli 11 fevral tarixli sayımızda)

Sovet Rusiyası ilə Türkiyə arasında bağlanmış Moskva müqaviləsi ilə Cənubi Qafqaz respublikaları arasında mübahisəli olan bir çox məsələlər öz hüquqi həllini tapdı. Bundan sonra Rusiya çalışdı ki, Cənubi Qafqaz respublikaları ilə Türkiyə arasında vahid müqavilə imzalanınsın. Lakin Türkiyə istəyirdi ki, üç Cənubi Qafqaz respublikası ilə ayrı-ayrılıqda müqavilə imzalanınsın. 1920-1921-ci illərdə Cənubi Qafqazın tam sovetləşdirilməsi və bu respublikalarda siyasi hakimiyyətin faktiki olaraq Sovet Rusiyasının nəzarətinə keçməsi, Türkiyəni Sovet Rusiyasının təklif etdiyi formata müqavilə imzalamazla məcbur etdi. Türkiyənin bu formata danışıqlara gətməsinin başqa səbəbləri də var idi. İlk növbədə Türkiyə Moskva müqaviləsinin imzalanmazla özü üçün çox mühüm bir neçə məsələni həll etmişdi. Bunlar aşağıdakılardır:

1. Sovet Rusiyası XVIII əsrin sonlarından etibarən Türkiyəyə qarşı tətbiq etdiyi kapitulyasiya rejimindən və xristian əhəlinin işləri ilə ola-qaçdır Türkiyənin daxili işlərinə qarışmaqdan imtina etdi.

2. Türkiyə XIX əsr boyunca qar Rusiyası ilə apardığı müharibələrdə Şərqi Anadoluda və Qafqaz bölgəsində itirdiyi torpaqların əksəriyyətini geri qaytardı (Qars, Kağızman, Ərdahan, Oltu, Artvin sancaqlarını bütünlüklə, Batum və Sürməli sancaqlarında da bir qismini, ümumi sahəsi 23,6 min kv.km ərazini).

3. Naxçıvanın Azərbaycanın tərkibində saxlanması və onun himayəsi altında muxtariyyət yaradılmasına nail oldu.

4. Gürcüstana verilməsinə razı olduğu Batum və ətraf bölgələri öhdə edən ərazidə muxtariyyət yaradılmasına nail oldu.

5. Türkiyə Antanta dövlətlərinə qarşı mübarizədə Sovet Rusiyasının böyük maddi, hərbi və mənəvi kömək aldı.

Aparılan diplomatik danışıqlar və

Qars müqaviləsinin tarixi əhəmiyyəti

İsmayıl HACİYEV,
AMEA Naxçıvan Bölməsinin
sədri, akademik

danışıqları çox gərgin və prinsipial keçdi, tərəflər çoxlu mülahizə və təkliflərlə çıxış etdilər. Türkiyə nümayəndə heyəti üç Cənubi Qafqaz respublikası ilə ayrı-ayrılıqda müqavilə bağlamağı təklif etdi. RSFSR-in nümayəndəsi Y.Qanetski bir ümumi müqavilənin bağlanmasıdır israr edirdi və xeyli sayda dəlillər gətirirdi. Ösində isə Y.Qanetskinin gətirdiyi dəlillər Rusiyanın bu respublikaların xarici siyasətini ləğv etmək, özünə birləşdirmək, gələcəkdə isə vahid dövlət yaratmaq niyyətlərinə xidmət edirdi. Qeyd etməliyə ki, RSFSR bu istiqamətdə Azərbaycan SSR ilə hələ 1920-ci il sentyabrın 30-da "hərbi və maliyyə-iqtisadi ittifaq" haqqında müqavilə bağlamışdı.

Sovet Rusiyası nümayəndəsinin iştirakı ilə Türkiyə üç Cənubi Qafqaz respublikası arasında 13 oktyabr 1921-ci ildə Qarsda müqavilə imzalandı. Müqavilə 20 maddə və 3 əlavədən ibarət idi. Bu müqavilənin bir sıra maddələri Moskva müqaviləsinin müvafiq maddələri ilə uyğun idi. Ümumilikdə isə bu sənəddə qeyri-bərabər hüquqlu müqavilələr, zorla qəbul edilmiş müqavilələr və Sevr müqaviləsi radd edilirdi. Müqavilə Qars və Batumun ərazi məsələləri üzrə bütün müddələri kompleksini, neqliyyat kommunikasiyalarının fəaliyyətini və vətəndaşların azad hərəkətinin təmin edilməsi, mill və dini mənsubiyətdən asılı olmayaraq vətəndaş hüquqları məsələlərinin sarsılmazlığı kimi məsələləri öhdə edirdi. Onun xeyli hissəsi qaçqınların probleminin nizamlanması və hərbi ərazilərin dəyişdirilməsi, razılığa gələn tərəflər arasında iqtisadi, modeni və konsulluq əlaqələrinin əsas inki-

şaf istiqamətlərinin müəyyənləşdirilməsinə həsr edilmişdi.

Müqavilənin 5-ci maddəsi bilavasitə Naxçıvanın taleyi ilə bağlı idi. Burada yenə də Naxçıvanın Azərbaycanın tərkibində saxlanması və muxtariyyət verilməsi məsələsi təsbit olunmuşdu. Moskva müqaviləsindən fərqli olaraq, Qars müqaviləsinin 5-ci maddəsində Naxçıvanın statusu məsələsində razılığa gələn tərəflər müəyyən edilmişdi. Bunlar Türkiyə, Azərbaycan və Ermənistan hökumətləri olmuşdu. Müqavilənin bu maddəsində göstərilirdi ki, "Türkiyə hökuməti, Azərbaycan və Ermənistan Sovet Respublikaları müqavilə-

dəvdə böyük mübarizənin nəticəsi olubdur. Naxçıvanın statusunu qoruyub saxlamaq üçün Moskva müqaviləsinin və xüsusən Qars müqaviləsinin böyük əhəmiyyəti olubdur. Naxçıvan Azərbaycanın əsas torpağında ayrı düşdüyünə görə Naxçıvanın bütövlüyünü, təhlükəsizliyini, dövlətçiliyini, muxtariyyətini gələcəkdə də təmin etmək üçün Qars müqaviləsi bizim üçün çox böyük, əvəzi olmayan bir sənəddir".

Naxçıvan bölgəsinin ərazisi isə müqavilənin III Əlavəsində göstərilən sərhədlər daxilində müəyyən edilirdi. Beləliklə, Moskva və Qars

1921-ci il sentyabrın 11-də Qarsda imzalandı. Müqavilənin 5-ci maddəsi bilavasitə Naxçıvanın taleyi ilə bağlı idi. Burada yenə də Naxçıvanın Azərbaycanın tərkibində saxlanması və muxtariyyət verilməsi məsələsi təsbit olunmuşdu. Moskva müqaviləsindən fərqli olaraq, Qars müqaviləsinin 5-ci maddəsində Naxçıvanın statusu məsələsində razılığa gələn tərəflər müəyyən edilmişdi. Bunlar Türkiyə, Azərbaycan və Ermənistan hökumətləri olmuşdu. Müqavilənin bu maddəsində göstərilirdi ki, "Türkiyə hökuməti, Azərbaycan və Ermənistan Sovet Respublikaları müqavilə-

müqavilələri Naxçıvanın statusu və tabeliyi məsələsinin beynəlxalq müqavilələrlə tam şəkildə həll etdi. Qars müqaviləsi müddətsiz imzalanmış və bu müqaviləni imzalayan dövlətlərdən hər hansı biri onu birtərəfli qaydada ləğv edə bilməz. Qars müqaviləsi 1922-ci ilin mart-iyun aylarında müqaviləni imzalayan ölkələrin qanunverici orqanlarında təsdiq edilmiş və həmin ilin sentyabrın 11-dən qüvvəyə minib.

Naxçıvan diyarının Azərbaycanın tərkibində muxtariyyət qazanmasında bu iki beynəlxalq müqavilənin əhəmiyyətindən bəhs edən Naxçıvan Muxtar Respublikası Ali Məclisinin Sədri Vəsil Talıbov demişdir: "Moskva və Qars müqavilələrində mux-

taryyətin əsasları, eyni zamanda Naxçıvan Muxtar Respublikasının ərazisi təsdiq olunmuş, bu ərazinin beynəlxalq müqavilələrlə qorunan toxunulmazlıq hüququ təsbit edilmişdir. Olduqca çətin bir şəraitdə beynəlxalq müqavilələrin imzalanması və iştirakçı dövlətlərin parlamentlərində təsdiq olunmuş gənc Azərbaycan diplomatiyasının şəkəri qələbəsi idi".

Qars müqaviləsi imzalandıqdan sonra, Naxçıvan bölgəsi Sovet Sosialist Respublikası elan olunmasına baxmayaraq, Ermənistan Qars müqaviləsinin bu maddəsində müəyyən bəhəslərə imtina etməyə cəhd göstərdi. Naxçıvana qarşı ərazi iddiaları ilə çıxış etməyə başladı. Zaqafqaziya MK-in qərarları ilə 1929-1931-ci illərdə Naxçıvan MSSR-in ərazisinin bir qismini qanunsuz olaraq Ermənistan verdi. Belə ki, 1929-cu ildə Şərur qəzasının Qurd Qulaq, Xaçik, Horadiz, Naxçıvan qəzası Şahbuz nahiyəsinin Ağbino, Ağxəç, Almali, Dağ Almali, İtqaran, Sultanbəy kəndləri, Ordubad qəzasının Qorçivan sovetliyinə daxil olan Mehri, Bugaker yaşayış məntəqələri, Kilit kəndinin bir hissəsi, ümumən 657 kv. km sahəsi Ermənistan verdi. Sonrakı illərdə də bir sıra ərazilər Ermənistan birləşdirildi. 1990-cı illərdə erməni silahlı qüvvələri Şərur rayonunun Kərki kəndini işğal etdilər. Beləliklə, Naxçıvan Muxtar Respublikasının beynəlxalq Qars müqaviləsi ilə təsbit edilmiş ərazisinin təqribən 15 faizi keçən əsrin 20-90-cı illərində Ermənistan tərəfindən qanunsuz olaraq zəbt edildi.

Qars müqaviləsində muxtariyyətin əsası qoyulmuş, Naxçıvan ərazisində Naxçıvan SSR yaradılmış, lakin 16 iyun 1923-cü ildə siyasi və inzibati statusunda dəyişiklik edilən Naxçıvan SSR Naxçıvan diyarına çevrilib. 1924-cü il fevralın 9-da bölgənin inzibati və siyasi statusu bərpa edilərək Naxçıvan MSSR, 1990-cı il noyabrın 17-dən isə Naxçıvan Muxtar Respublikası adlandırılıb.

Müqavilə indiyədək öz hüquqi qüvvəsini saxlayır.